

Inhoud

Voorwoord bij herziene editie 1

Voorwoord 7

Proloog 11

1 Thuis 13

De brak en de hazewind 13 - Jacob en Anna 16 - Jeugd 20 - Opvoeding 27 -
De Latijnse school 33

2 Leertijd 43

Universiteit 43 - De les van thuis 50 - Grand Tour 61 - Jacob en de zakkendragers 70

3 De kentering 74

Cornelis op vrijersvoeten 74 - In de hofstad 79 - De vrede van Munster 85 - Prins
Willem 11 93 - Loevestein 98 - De Witt heeft verloren 103 - De kentering 107

4 De vuurproef 110

De Grote Vergadering 110 - Vlag en schip 117 - Oorlog 123 - Schip van staat 130 -
De mishandelde tamboers 138 - Johan wordt raadpensionaris 143 - 'Het gezag is uit
het land' 146 - De Akte van Seclusie 150

5 Hollands hoogste dienaar 157

Nieuwe leuzen voor een nieuwe tijd 157 - Van vergadering naar vergadering 162 -
Patroon en protégés 166 - Een smoezelig huishouden 171 - Johan stijgt uit boven zijn
omgeving 174 - Cornelis maakt carrière 176 - De Amsterdamse alliantie 180 -
Medewerkers van de Ware Vrijheid 186 - Een spionerende klerk 191 - Partners in
macht 195 - Waarachtige vrijheid 198

6 Harmonie 202

Spanningen in Overijssel 202 - Predikanten contra regenten 208 - Rust in Putten 211 -
'Strengte exempelen' 216 - Einde van een bondgenootschap 223 - Aanval op de
Harmonie 227 - Straatvechters in de Dordtse arena 231 - Cornelis klem tussen de
partijen 235 - De rust in Dordrecht hersteld 238 - Als een vader voor zijn kinderen 241

Op zoek naar bondgenoten 247

'Hij die het al doet' 247 - Thuishaven 251 - Op kantoor 257 - Geheugen van de vergadering 261 - De eenzame en de berooide prins 264 - Strijd in de Baltische Zee 268 - Het Franse gevaar 275 - De oom van Willem 280 - Een staatsopvoeding voor de prins? 284 - Afstand tot Engeland 289

De Zeeleeuw 294

Tussen oorlog en vrede 294 - Een grillige natie 301 - Leider in oorlogstijd 306 - Johan op zee 312 - Cornelis tegen de bisschop van Munster 317 - Kind van Staat 324 - Rechterhand 329 - Chatham 332

Tegenkrachten 341

Thuiskomst van een held 341 - Het Eeuwig Edict 346 - Het Drievoudig Verbond 349 - Cornelis tussen de coulissen 355 - De dood van Wendela 359 - Het Kind van Staat wordt Raad 363 - Karel, drank en dames 369 - Het verdrag van Dover 374 - Blindgang 377 - De Ware Vrijheid in het nauw 383 - Prins Willem bezoekt zijn oom 386 - Vriend en vijand 390

Ten onder 395

Nachtmerries van de ruwaardin 395 - De slag bij Solebay 400 - De Fransen komen 410 - In de greep van paniek 415 - De aftocht naar Holland 419 - De Vrijheid geveld 423 - Oranje boven, de Witten onder 428 - Ziekte en kuur 432 - Laster en demonisering 435 - Willem Tichelaar vraagt belet 440 - Cornelis in de Gevangenpoort 445 - In de pijnkelder 449 - Het einde 453

Epiloog 464

Noten 469

Bibliografie 503

Personenregister 518

Voorwoord bij de herziene editie

Sinds het verschijnen van *De Ware Vrijheid* twintig jaar terug is er met de broers veel gebeurd. Er verschenen nieuwe boeken. Er is nieuw onderzoek. De ontsluiting van het omvangrijke ‘Archief van raadpensionaris Johan de Witt’ in het Nationaal Archief (NA) in Den Haag gaat met rasse schreden vooruit. De belangstelling voor de periode van de gebroeders De Witt is gegroeid en mijn boek is meegegroeid, hetgeen eveneens tot uitdrukking komt in het nieuw voor deze editie ontworpen omslag. Hoewel ik voor deze 16e druk geen wezenlijke wijzigingen heb hoeven doorvoeren, hebben sommige voorheen onbekende gegevens mij aangespoord bepaalde dingen aan te passen. Zodoende kan met deze nieuwe en herziene editie van *De Ware Vrijheid* op een passende manier het vierhonderdste geboortjaar van Johan de Witt worden gevierd.

Toen ik in 2002 begon met mijn onderzoek voor dit boek was ik voor het raadplegen van brieven van en aan de broers volledig aangewezen op een kundige archiefmedewerker, die als enige de betreffende dozen wist te vinden in de vele strekkende kilometers van opgeslagen papierwerk. Het archief van De Witt bevond zich destijds in een staat van ‘reorganisatie’, waardoor er niets via de computer was aan te vragen of te raadplegen. Als de betreffende medewerker ziek was, kon ik het wel vergeten. Hoe anders is dat anno 2025. Wie naar het NA gaat treft een toegankelijk archief aan, met digitaal opvraagbare inventarisnummers. Veel hiervan is te danken aan de activiteiten van Ineke Huysman van het Huygens Instituut en haar team van gastonderzoekers en stagiairs, die zich met engelengeduld wijden aan het lezen en digitaliseren van zeventiende-eeuwse correspondenties, waaronder die van de raadpensionaris. Voor de onderhavige editie van *De Ware Vrijheid*

heeft Huysman de noten bijgewerkt en voorzien van de vindplaatsen, zodat iedereen ze in het archief kan opsporen. Ik ben haar daarvoor erg dankbaar.

Ook op ander terrein is er veel gebeurd rond de gebroeders. Destijds was ik voor Nederlandse publicaties over het Dordtse broederpaar aangewezen op titels van bijna een eeuw oud. Het meest recente werk over Johan de Witt, van de Amerikaanse historicus Rowen, was van 1978. In het Nederlandse historisch bewustzijn waren Johan en Cornelis dan ook niet meer dan schimmen, die hoogstens werden herinnerd als de mascottes die hoorden bij een bloedige dag lang, lang geleden. Maar afgelopen decennia is het gaan bewegen rond de gebroeders. In zowel Dordrecht als Den Haag worden geregeld manifestaties georganiseerd op de datum van hun sterfdag. Er is een Nederlandse Vereniging Vrienden van De Witt opgericht waarvan het ledental in korte tijd een hoge vlucht heeft genomen en die een paar maal per jaar bijeenkomsten organiseert die veel enthousiaste bezoekers trekken. Verschillende historische televisieseries hebben aandacht aan Johan en Cornelis geschonken, zoals de 7-delige NTR-cyclus *Rampjaar 1672* en de in het najaar van 2024 door Omroep Max uitgezonden *De Grooten Tour van de Gebroeders De Witt* met Huub Stapel.

De broers zijn tegenwoordig ook vaker dan voorheen onderwerp van boeken en studies. Jean-Marc van Tol begon een trilogie over Johan de Witt waarvan intussen twee delen, *Musch* en *Buat*, zijn gepubliceerd. Het slotdeel, *Willem*, verschijnt in 2026. Huysman en Van Tol hebben samen met de onderzoeksgroep al een viertal brievenbundels uitgebracht, waarin de rijke correspondentie van de raadpensionaris is opgehangen aan een gelijk aantal thema's (Engeland, Frankrijk, Rampjaar 1672, vrouwen). Jaap de Haan heeft een interessant proefschrift geschreven met de titel *De eerste minister van de Republiek. De Hollandse raadpensionaris in de zeventiende eeuw* waarin Johan de Witt, Johan van Oldenbarnevelt en Gaspar Fagel in hun ambtsbeoefening met elkaar worden vergeleken. Uit deze studie komt messcherp naar voren wat ook uit *De Ware Vrijheid* bleek; Johan de Witt breidde de bevoegdheden van zijn ambt fors uit. Ronald Prud'homme van Reine heeft in zijn *Moordenaars van Jan de Witt* laten zien dat Willem III op de hoogte

was van de moordplannen op de broers. Ten slotte zal in april 2025 het vierhonderdste geboortjaar van Johan de Witt worden gememoreerd met een grote tentoonstelling in het Dordrechts Museum, en met een fraai geïllustreerd boek dat apart van de expositie kan worden gelezen: *De wereld van De Witt*.

Het onderzoek naar Johan en Cornelis gaat ondertussen gewoon door. In deze nieuwe druk heb ik wijzigingen en verbeteringen doorgevoerd. Ik ben daarbij geholpen door kenners en betrokkenen in het veld, en heb geprofiteerd van de eerdergenoemde publicaties. Tot slot wil ik alle lezers hartelijk danken die in de afgelopen twintig jaar hun opmerkingen en commentaar hebben gestuurd.

Zwolle, februari 2025

Voorwoord

Johan de Witt schreef bijna acht strekkende meter aan ambtelijke brieven. Meer dan twintig dikke delen van knisperende missiven die alle aanvangen met een beleefde aanhef en afsluiten met ‘uw ootmoedige dieenaar...’ Johan was een toegewijd ambtenaar, en het laatste wat de onderzoeker verwacht bij het doorlezen van deze briefmassa is het ondergaan van iets als een ‘historische sensatie’.

Maar wie een dag in het Nationaal Archief te Den Haag achter de minutenboeken van de raadpensionaris gaat zitten, wordt zich er vroeg of laat van bewust dat hij een zeventiende-eeuwer volgt in zijn dagelijkse handel en wandel. Al lezend hoort hij de hartenklop van het politieke leven én van het familieleven van Johan en Cornelis. Kilometers lang kronkelen de letters voort, allemaal handwerk; inktspetters laten zien waar de ganzenveer zich verstuipte in een haastige lus. Aan het einde van de dag, als de intercom van het archief de sluitingstijd aankondigt, ontdekt de onderzoeker dat zijn tafel en zijn schoot bedekt zijn met een fijn laagje zand, strooizand, waarmee Johan de Witt de inkt liet drogen.

Voor dit boek heb ik gebruik gemaakt van historische bronnen en secundaire literatuur. Ik heb niet willen streven naar volledigheid. Het onderwerp van dit boek is de broederband van Johan en Cornelis, die uitgroeide tot een machtsband. Noodgedwongen heb ik daarom veel informatie over Johan buiten beschouwing gelaten. Johans wiskundige activiteiten heb ik kort aangestipt, zijn gezaghebbende geschrift over de levensverzekering niet. Steeds heb ik mij laten leiden door de invalshoek van hun broederschap. Waar dit niet mogelijk bleek, zoals op het gebied van de buitenlandse politiek, heb ik mij telkens afgevraagd of de internationale betrekkingen iets verduidelijkten over de positie van de Republiek en of ze in verband konden worden gebracht met de door de jaren heen steeds nijpender wordende situatie waarin

het land kwam te verkeren. Uiteindelijk was het zowel de binnenlandse als de buitenlandse realiteit die beide broers de das omdeed.

Ik heb veel citaten gebruikt, vooral om een beeld van de tijd en de onderlinge omgang te laten zien. Het ambtelijke jargon van die tijd is echter buitengewoon omslachtig en slaapverwekkend. Voor niet-specialisten zou het bovendien ondoorgroendelijk zijn. Ik heb daarom besloten de citaten in een hertaalde versie te presenteren, waarbij ik zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke formuleringen ben gebleven.

Vertellen is organiseren, en organiseren is kiezen. Voor de keuzes ben ik uiteraard verantwoordelijk. Maar bij de organisatie heb ik veel hulp van anderen gekregen, zonder wie de keuzes ongetwijfeld onverstandiger waren uitgepakt. Personen die mij hielpen door het aandragen van een enkel interessant feit, dank ik in een noot. Anderen wil ik hier danken, omdat zij een middag of meer uittrokken voor een leerzaam gesprek of omdat ze mij anderszins inspireerden: Ido de Haan, H. Blom, E. Haitisma Mulier, Carolina Verhoeven, S. Groenveld, Chris de Bruyn, Paul 't Hart, mr. O. Schutte, Jaap de Haan, Manon van der Heijden, Maarten Prak en K. Schilt. De correspondentie van Johan is keurig terug te vinden in zijn minutenboeken op het Nationaal Archief, maar de brieven van Cornelis en anderen zijn nauwelijks geïnventariseerd. Zonder archivaris Dick Kaajan had ik nooit de vele brieven van Cornelis kunnen vinden. De hulp van Margariet Moelands verdient een apart woord vanwege haar juridische adviezen ten aanzien van Cornelis' rechtsgang. Irene Groeneweg stond mij jarenlang bij met haar grote bronnenkennis, en mijn hoofdpersonen met haar historisch verantwoorde kledingadviezen.

Dank ben ik verschuldigd aan hen die mijn manuscript, soms in verschillende versies, aandachtig hebben gelezen en van kritische opmerkingen voorzagen: Addie Schulte, Jori Zijlmans, Gerben Hellinga, Luuc Kooijmans, Hannie te Grotenhuis en Cees Esseboom. Ik heb erg geprofiteerd van het commentaar van Willem Frijhoff, Paul Knevel en Roel Leentvaar, die in hun hoedanigheid van begeleidingscommissie het boek in de loop der jaren hebben zien vallen en opstaan; ook zij werkten zich door verschillende versies van het manuscript heen.

Uitdrukkelijk moet ik de Stichting Dordtse Academie danken als initiatiefnemer, organisator en opdrachtgever; zij stelde mij in staat onafgebroken aan dit boek te werken. De gemeente Dordrecht als geld-

schieter leverde hiermee een culturele inspanning waarvan historici zich er meer zouden wensen.

Tot slot ben ik mijn vrouw Hannie dankbaar dat ze zo langdurig een opdringerig broederpaar als Johan en Cornelis in ons midden heeft geduld.

Zwolle, juni 2005

Proloog

21 augustus 1672 - Maria van Berckel was nog maar een dag weduwe. De dag tevoren waren haar man, Cornelis de Witt, en diens broer Johan in Den Haag op beestachtige wijze vermoord. Toen ze het nieuws hoorde, bevond ze zich in Rijswijk. Nu zat ze in de trekschuit op weg naar Rotterdam, weg van de plek des onheils. Knotwilgen gleden voorbij. De kajuit zat vol met reizigers, die een levendig gesprek voerden. Er was iemand, een man uit Den Haag, die het hoogste woord voerde. Hij beweerde dat hij de afslachting van de gebroeders De Witt met eigen ogen had aanschouwd. De Hagenaar vertelde hoe ze uit de gevangenis waren gesleurd. Van een afstand had hij gezien hoe de schutters waren begonnen met schieten. Hij beschreef de razernij van het volk daarna, het tieren, steken, snijden en scheuren. Maria keek naar buiten en probeerde het niet te horen. Toen haalde de spreker een prop uit zijn zak, wikkelde die open en stak iets zwarts omhoog. 'Dit,' zei hij, 'heb ik voor enkele stuivers in Den Haag gekocht: een vinger van Cornelis de Witt.' Maria stond op, doorkruiste de volle kajuit en ging voor de spreker staan. Ze zei: 'Deze vinger heeft nog gisteren behoord aan de hand van mijn beminde man.' De passagier verschoot van kleur en viel flauw.¹

De anekdote is afkomstig van Joachim Oudaen, een sympathisant van de gebroeders De Witt. Hij beschikte over voldoende dramatisch talent om dit schuitenspraatje te bedenken. Maar het verhaal is aanneemelijk. De moord op de broers en de verminking van hun lichamen vormden het gesprek van de dag en van lang daarna. Wie daags na de gebeurtenis gebruik maakte van het openbaar vervoer, ontdekte hoe snel geruchten zich konden verspreiden. Ook de confrontatie van Maria met de vinger kan hebben plaatsgehad. Het had zelfs nog erger gekund. Veel lichaamsdelen gingen op tournee. De harten van de broers waren kort na de moord op weg naar een koper in Engeland.² In Leiden trok het geslachtsorgaan van Cornelis honderden kijkers.³

Het was ramptoerisme van een bevolking in paniek. Reeds drie maanden was het land verwickeld in een uitzichtloze oorlog en het had de donkerste angsten en het primitiefste bijgeloof in de mensen naar boven gebracht. De gebroeders De Witt waren geofferd op een altaar van nationale redding, hun lichamen en hun bloed waren relikwieën geworden. In het Museum Gevangenpoort is een reliekschrijn uit die tijd te bezichtigen, met daarin de tong van Johan en een teen van Cornelis.

Met de dood van de broers was een einde gekomen aan een periode in de Nederlandse geschiedenis die bekendstaat als de Ware Vrijheid (1650-1672). Johan en Cornelis waren de belichaming geworden van dit bewind, dat stond voor soberheid en onkreukbaarheid, voor dienstbaarheid en algemene welvaart. Maar ze belichaamden ook een aristocratenmacht en een afkeer van de Prins van Oranje, waar ze met een voor hun tijd opmerkelijke hardnekkigheid aan vasthielden. Johan en Cornelis waren mannen met een missie die gaandeweg leerden tegen de stroom in te roeien. Na twee decennia van hard werken voor het vaderland bleek dat vaderland niet meer van hen te houden. Ze waren een brandpunt geworden van angst en haat.

Een halve eeuw eerder, toen de broers werden geboren, was deze furie nog volstrekt ondenkbaar. De Nederlandse Republiek bevond zich in rustig vaarwater. De stad Dordrecht bood haar burgers geborgenheid. Het milieu waaruit Johan en Cornelis voortkwamen, stond in het teken van beschaving. En in het gezin waarin ze opgroeiden keken de leden met optimisme naar de toekomst.

I Thuis

*Gelijk de schoen is de maat voor de voet
zo is behoefte de maat voor geld en goed.*

Jacob de Witt

De brak en de hazewind

Het familiewapen van de familie De Witt verbeeldde de prooi, het doelwit.

Iemand met enige kennis van jagen herkende in de zilveren haas en de twee zilveren honden op het groene veld onmiddellijk de hazenjacht. De hondjes in het wapen mochten op elkaar lijken, ze waren wel degelijk verschillend. Onderaan, in de punt van het schild, bevond zich de brak, de hond waarmee de jacht begon. De brak had korte, krachtige poten en een onfeilbare neus. Hij ploegde net zo lang door het gras en de brandnetels tot hij een geurspoor oppikte en de haas uit zijn leger joeg. Op dat moment werd de hazewind ingezet. De jager hoefde nu alleen nog maar de smalle kop op het knipperende staartje te richten en de halsband los te maken. De hazewind was een projectiel.

Dit wapen stond op de zerk van het familiegraf, op peper- en zoutvatjes en op nog enkele voorwerpen die een eigendomsmerk nodig hadden. Verder probeerde de familie het gebruik ervan te vermijden. Johan en Cornelis verschenen er later met tegenzin mee in het publiek. Een De Witt vond blazoenen opzichtig. Weliswaar had hij er zelf een, maar hij liep er niet mee te koop.

Het gebruik van familiewapens stamde uit de veertiende eeuw, toen bij de burgerlijke stadsbestuurders de behoefte ontstond om allerlei handelingen rechtsgeldig te maken. Aktes en andere documenten werden daarom van een herkenbaar merkteken voorzien. Uit die

tekens ontstonden de wapenschilden, vaak met rebusachtige verwijzingen naar de familienaam. Zo had het Dordtse geslacht Pijl drie pijlen en het geslacht Roerom een buikige ketel met een pollepel.

Het wapenschild van De Witt was iets complexer. Het woord 'wit' betekende behalve witkleurig ook: bedoeling, doelwit. Hoewel de familienaam rechtstreeks naar de haas verwees, waren de andere dieren in het tafereel even belangrijk. Dankzij hun inbreng werd het familiewapen een zinnebeeld van effectiviteit. En als het doel de maat aan-

Familiewapen De Witt

gaf, was de hazewind het doelmatigst. De hazewind liet de brak het vuile werk doen voordat hij in één sprint de haas greep. Het wapen van De Witt liet precies dat moment zien: de laatste sprong, waarin hij de haas pakt, de sprong waardoor de moeite van brak en jager werd beloond. Dat maakte de hazewind tot het eigenlijke onderwerp.

De hazewind zou een goede schutspatroun zijn geweest voor de familietak waaruit Johan en Cornelis voortkwamen. Hun voorouders waren goed in het bereiken van doelen. Ze hielden hun blik strak op dat ene punt in de toe-

komst gericht. Als ze in actie kwamen, deden ze dat effectief. Niet opgewonden blaffend zoals de brak, maar stil, snel en schoon. De hazewind was bovendien een chic dier, dat werd geassocieerd met adeldom.¹ Die associatie zou de voorouders hebben befallen, mits natuurlijk innerlijke adeldom werd bedoeld.

Zeventiende-eeuwers beschouwden zichzelf als een schakel in een lange keten.² Men voelde zich even sterk verbonden met de levende familieleden als met de meerderheid van dode en ongeboren familieleden. De familie was een nooit eindigende estafette, waarin de oude generatie de fakkel doorgaf aan de jonge generatie. Het doel was niet een eindstreep, maar juist het voortzetten van de estafette, etappe na etappe, als een wedloop tegen de dood. Daarom eiste de familie team-

geest van haar leden. De vorige generatie had de verantwoordelijkheid op de winkel te passen en alles ongehavend over te dragen. De daaropvolgende generatie deed hetzelfde, al vond niemand het erg als gaandeweg enige positieverbetering plaatsvond. Wie echter de positie schaadde, kon rekenen op een smadelijke plek in het geheugen van de leden.

Dat gold voor ambachtslieden, het gold in nog sterkere mate voor bestuurders. Wanneer een geslacht enkele generaties lang met een zekere regelmaat publieke ambten op zijn naam schreef, kwamen sommige leden daarvan spontaan onder de indruk. Wanneer ook nog eens de ambten toenamen in frequentie en zwaarte, dan overschreed de familie een mysterieuze grens. Dan werd ze een ‘huis’, ze verwierf een dynastieke glans.³ Het besef ontstond dat de familie uit het verleden een missie kreeg overgeleverd.

De stamboom van het geslacht De Witt ging terug tot de dertiende eeuw. De vroegste De Witten waren eenvoudige lieden, maar reeds in de veertiende eeuw werd een zekere Jan die Witte burgemeester van Dordrecht. Hij was de eerste burgemeester van de familie. Tussen hem en Jacob lagen tien generaties. In die tweeënhalve eeuw leverde de familie nog vele magistraten en burgemeesters. Maar zij bleven allemaal kooplieden, die het bestuur erbij deden. Hierin verschilden ze niet van andere geslachten in de Dordtse elite.

Wel had de familie De Witt gaandeweg een zekere huisstijl ontwikkeld. Bijvoorbeeld door een traditie van bepaalde voornamen. Opvallend veel zoons heetten Johan, Cornelis of Jacob, veel dochters Johanna of Cornelia. Een ander kenmerk van de huisstijl was vroomheid. Vóór de Reformatie lieten veel De Witten zich in kloosters inschrijven, erna vertoonde menig familielid een grote gehechtheid aan het calvinisme.

Vanaf de eerste helft van de zestiende eeuw behoorde de familie tot de subtop van het patriciaat. Voor het grootste deel van de familie De Witt zou dat niet meer veranderen. Zij bevolkten de schepenbanken en vervulden even trouw als onopvallend de vele lagere functies in het lokale bestuur. Maar in de negende generatie, in de tweede helft van de zestiende eeuw, was er één tak die effectiever was dan de rest. Deze De Witten waren de hazewinden. Zij kregen een voorsprong waarvan Johan en Cornelis jaren later zouden profiteren.